

ZÁJEM ČESKÉ REPUBLIKY O ČECHY ŽIJÍCÍ V ZAHRANIČÍ NA POZADÍ SITUACE VE SLOVENSKÉ REPUBLICE (OD VYSTĚHOVALECTVÍ PŘES EXULANTSTVÍ K MODERNÍ DIASPOŘE)*

STANISLAV BROUČEK

Abstract: **The Interest of the Czech Republic in Czechs Living Abroad on the Background of the Situation in the Slovak Republic (From Emigration to Exile to the Modern Diaspora)**

The paper compares the attitude of the state to migration in 1918–1938 with two periods after World War II: in the period between 1948 and 1989, and after 1990, as well as with the specific development in Slovakia. Each period is characterised by a different central topic: while the inter-war period is dominated by the topic of emigration, it is the topic of exile between 1948 and 1989, and the topic of the forming of the modern Czech diaspora after 1990. Individual parts of this diaspora are not only considerably scattered worldwide, but they have also undergone different historical evolution. The text summarises the attempts to change the attitudes of the state to Czechs living abroad after 1990, and it comes to the conclusion that a different attitude in Slovakia in the monitored period follows from the elaborated legal regulation. Slovaks living abroad are taken into account by the Slovak Constitution as well as by a special act on Slovaks living abroad; also, there is a special authority and other institutions of the Slovak legislation and execution.

Key words: migration, emigration, emigration policy, exile, modern diaspora, Czechs living abroad, Czech-Slovak relations, ethnicity, ethnic group, nation

Klíčová slova: migrace, vystěhovalectví, vystěhovalcká politika, exil, moderní diaspora, Češi v cizině, česko-slovenské vztahy, etnicita, etnikum, národ

ÚVOD

Je pravděpodobné, že z prvního dojmu při rekapitulaci vztahu mezi společností v českých zemích a krajany, a to za poslední čtvrtstoletí, by se mohlo zdát, že ve srovnání s předcházejícími obdobími chybí tomuto vztahu „velké téma“. Smyslem tohoto příspěvku je dokázat, že v současné době se rodí ono „velké“ téma, které můžeme pojmenovat jako formování moderní české diaspory. Bohužel je třeba hned na úvod poznamenat, že toto téma spíše tone v hektickém až chaotickém soukolí dnešní sociální reality, a tak drobná a jen občasná snaha v legislativní a exekutivní složce organizace

* Příspěvek vznikl s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO:/68378076.

českého státu může někomu připomínat známý aforismus karikující „českou národní povahu“: „šel bych do lesa, ale nechce se mně“.

Předkládaný text je věcným porovnáním postojů státu k migraci v meziválečném období¹ první Československé republiky v letech 1918–1938 se dvěma obdobími po druhé světové válce, to znamená s obdobím 1948–1989 a se současným stavem po roce 1990 a také se specifickým vývojem na Slovensku. Hlavní pozornost se orientuje na odchody z území bývalého Československa a pak České republiky, tj. na emigraci. Je třeba hned také zdůraznit, že zatímco v meziválečném Československu existovala poměrně jasně formulovaná migrační politika, v následujícím poválečném období se tato politika změnila v opatření jednoznačně namířená proti emigraci, která byla zákonnými úpravami přímo kriminalizována. Vztah státu k zahraničním Čechům lze v současné době víceméně stopovat v dílčích politických nebo vládních prohlášeních (viz například Usnesení vlády České republiky ze 14. prosince 2005 č. 1622 o programu podpory českého kulturního dědictví v zahraničí na léta 2006 až 2010 a následná usnesení). Postojům Československa (resp. České republiky) k migraci v těchto třech obdobích přináleží vždy jedno charakteristické ústřední téma:

1. v meziválečném období 1918–1938 je to téma **vystěhovalectví**,²
2. období 1948–1989, kdy Československo bylo součástí moskevského impéria a kdy emigrace byla v tehdejších poměrech synonymem národní zraady a kdy se vytvářela po světě československá exilová centra usilující o vymanění Československa z tohoto impéria, je to téma **exilu**,³
3. období představuje současný stav po roce 1990, kdy se exil buď vracel zpět do svobodného Československa, nebo nabízel úzkou spolupráci odbornou či ekonomickou a tak připravoval zahraniční Čechoslováky či pak Čechy na fungování v moderní

¹ K tomu např. *Vystěhovalecká příručka pro úřady, sociálních pracovníků a vystěhovalců*. Praha, 1929; *Výstava československého zahraničí pořádaná Československým ústavem zahraničním*. Praha, 1930; *Vystěhovalecká politika Československé republiky*. Výroční zprávy Komise pro vystěhovalectví a kolonizaci za roky 1926 až 1928. *Sociální revue* 8, 1928; BOHÁČ, A.: Naše vystěhovalecká politika. *Naše doba* 32, 1925; BOHÁČ, A.: Vystěhovalectví z Československé republiky. In *Sociální politika v Československé republice*. Praha, 1924; BRANDEJS, S.: *Naše vystěhovalectví a naše vystěhovalecká politika*. Praha, 1926; BRANDEJS, S.: *Náš vystěhovalecký problém a jeho finanční stránka*. Praha, 1927; BROUČEK, S.: Česká krajanská hnutí v Evropě v letech 1860 až 1938 (se zvláštním zřetelem k sociálně demokratickým tendencím v 90. letech v Německu). *Český lid* 69, 1982; BROUČEK, S.: Československý ústav zahraniční a kulturní podpora krajanským organizacím. In *Zahraníční Slováci a národní kulturní dědičstvo*. Martin, 1984; BROUČEK, S.: *Krajané a domov*. Praha: Československý ústav zahraniční, 1985; BROUČEK, S.: Vystěhovalectví z meziválečné ČSR do zemí západní Evropy (Francie, Belgie, Holandska a Anglie). *Český lid* 72, 1985; BROUČEK, S.: Nad výzkumem českého etnika v zahraničí. *Český lid* 77, 1990.

² FOLPRECHT, J.: *Československé obce v evropském zahraničí*. Praha, 1937; KLÍMA, S.: *Čechové a Slováci za hranicemi*. Praha, 1925; KLÍMA, S.: *Československá péče krajanská*. Praha, 1931; PLUHAŘ, J.: *Češi a Slováci doma a za hranicemi*. Praha, 1935; *Příručka pro zámořské krajany, kteří navštíví svou vlast*. Praha, 1938; SEDLÁČEK, J.: *Nynější krajanská péče*. Praha, 1940; STREJČEK, K.: *Průvodce po československém zahraničí*. Praha, 1938; VARLEZ, L.: *Kontinentální vystěhovalecká statistika v Československu*. Praha, 1925; MAYER, A. M. – KOCOUREK, R. – TLAPÁK, V. – ČECH, J. (eds.): *Československé vystěhovalectví z hlediska potřeb naší doby. O významu, úpravě a vyhlídkách vystěhovalectví zejména do Francie*. Praha, 1934; MÉZL, F.: Vystěhovalectví z Československé republiky. *Sociální revue* 2, 1920/1921.

³ JÍLKOVÁ, A. – JÍLEK, T. a kol.: *Železná opona. Československá státní hranice od Jáchymova po Bratislavu 1948–1989*. Praha: Baset, 2006; KAPLAN, K.: *Poúnorový exil 1948–49*. Praha: Dialog, 2007 aj.

diaspoře, s živými ekonomickými, politickými a společenskými vazbami; je to téma existence (resp. postupného zrodu) moderní české **diaspory**.⁴

Současná ekonomická, kulturní a sociální orientace České republiky na zahraniční Čechy musí počítat s tím, že jednotlivé jejich části mají vedle značného prostorového rozptýlení po celém světě také různorodé pozadí svého historického vývoje. Můžeme tak z geografického a historického hlediska rozeznávat:

- I. Potomky migrantů z náboženských důvodů včetně jejich sekundárních (následných) migrací (třeba v polském Zelově) nebo potomky hromadného řízeného přesídlení se strategickými záměry osídlit pohraniční oblasti bývalého rakouského mocnářství (Banát). Patří sem také následné generace českých přesídlenců, kteří kolonizovali úrodnou půdu a přinášeli vyšší úroveň technologie v zemědělství (Ukrajina – Volyně) nebo posloužili k všeobecnému rozvoji nového státu příchodem inteligence do školství i průmyslu (Bulharsko). Tyto migrace⁵ proběhly od 16. do 19. století.
- II. Potomky migrantů ze sociálních příčin. Ti emigrovali především do USA a Vídně (a jejich odchody byly označeny jako dvě otevřené tepny českého národa, tak to nazval významný národohospodář a přední osobnost staročeské strany Albín Bráb), ale také do západní Evropy i dalších zemí světa. Tyto migrace se uskutečnily ve druhé polovině 19. století a v první polovině 20. století.
- III. Migraci, která byla politickou a také sociální reakcí na totalitní systém v bývalém Československu po mezních zvratech 1948 a 1968, kdy v zahraničí působila československá exilová centra usilující o návrat demokracie do jejich původní vlasti.
- IV. Novodobou migraci odcházející za životními, profesními a jazykovými zkušenostmi za hranice Československa po roce 1990 především do USA, dále do států západní Evropy a od druhé poloviny 90. let silně do Austrálie a Nového Zélandu.
- V. Čechy na Slovensku. Tato část patří bezpochyby do moderní české diaspory. Nevznikla sice emigrací, jako předcházející případy, avšak dnes po rozdělení Československa se ocitá za hranicemi České republiky.

Je potřebné také upozornit, že v současné době existuje v České republice několik center, která do ekonomických, kulturních i společenských aspektů tohoto vztahu z prostoru českých zemí zasahují. Jsou to: jednak zvláštní odbor (nyní institut zmocněnce) Ministerstva zahraničních věcí ČR, dále výbory ustavené v obou komorách Parlamentu ČR, Československý ústav zahraniční nebo Muzeum československého exilu v Brně; můžeme sem zařadit také instituce, zabývající se shromažďováním materiálů o zahraničních Čechách.

Tento příspěvek zapadá do rámce současných snah o revizi *dosavadních postojů* České republiky vůči zahraničním Čechům. Je také v souladu s úvahami o vrcholné institucionální autoritě, která by tento vztah (České republiky ke krajanům) reprezentovala a rozvíjela. Jakým způsobem bude provedena případná reorganizace či revize onoho vztahu České republiky ke krajanům právě v institucionální rovině, musí rozhodnout jiní činitelé, nikoli takovétto a podobné badatelské úvahy.

⁴ Viz např. BUTLER, K.: Defining Diaspora, Refining a Discourse. *Diaspora* 10, 2001.

⁵ AUERHAN, J.: *Československé jazykové menšiny v evropském zahraničí*. Praha, 1935; AUERHAN, J.: Dnešní stav československých jazykových menšin zahraničních. *Národnostní obzor* 3, 1932; AUERHAN, J. – TURČÍN, R.: Češi a Slováci za hranicemi. In *Československá vlastivěda* 5. Praha, 1931.

KE SPECIFICKÝM VLASTNOSTEM ČESKÉ (ČESKOSLOVENSKÉ) DIASPORY

Přetrvávající síla povědomí o společném československém původu se projevuje u zahraničních Čechů a Slováků například tím, že ve většině (pokud se nejednalo o vyložené slovenské separatisty) byli proti rozpadu Československa, který se uskutečnil v roce 1993. Když to slovenská část té které krajanské komunity umožnila, existovaly dál československé spolky. Dokonce i na některých místech, kde slovenští členové místní komunity odešli a utvořili si vlastní slovenský spolek, česká část se hlásila k českoslovenství především tím, že se nadále nazývala československým spolkem. Rozpad republiky byl a je stále pro krajany živým tématem.⁶ Krajane zařazovali při kontaktu s domovem (a stále zařazují) vznik samostatného Slovenska a České republiky jako jednu z hlavních výtek nejen politikům, ale také osobám, které buď přijížděly do jejich nových domovů, nebo při návratech do vlasti ve všech možných variantách, tj. návštěvou rodiny a známých počínaje, až po oficiální navazování diplomatických nebo ekonomických vztahů. (Například Čechoslováci v Jihoafrické republice se zasadili o navázání československo-jihoafrických kontaktů v první polovině 90. let 20. století).

Jednotlivé lokální skupiny české diaspory vznikaly v několika historických vlnách. Po roce 1989 se v dobré víře předpokládalo, že další vlny emigrace z Československa a pak z České republiky nebudou následovat (podobný optimismus vládl také po roce 1918, po vzniku samostatného Československa). A pokud se připouštěla možnost, že se lidé přece jen rozhodnou odejít do zahraničí, zdálo se, že je k tomu nebudou vést již důvody exilového nebo emigrantského charakteru, ale bude to víceméně soukromé rozhodnutí člověka zvolit si konečně svobodně místo ke svému životu. Znamenalo to, že po roce 1990 nově přichozí migranti z Československa mohli sice být přijímáni do jednotlivých lokálních komunit české diaspory, avšak jako jednotlivci. Nepočítalo se s nimi jako s významnou vlnou české emigrace, a to z hlediska obsahu a smyslu jejich přesídlení. Starousedlíci na nich kritizovali absenci vlastenectví. Především to bylo a snad dosud je patrné v USA, kde představitelé krajanských spolků kriticky posuzovali narůstající počty pololegální migrace z českých zemí do USA, přičemž srovnatelné počty mladých Američanů třeba v Praze již zůstávaly mimo jejich kritiku. Přesto i zde v některých případech dochází k posunu a nová migrace se začíná prosazovat v krajském životě.

Ovšem mimořádnou proměnou v tomto ohledu prošla komunita na Novém Zélandu. Dnešní odhady čtyř až pěti tisíc přítomných Čechů a Slováků zahrnují jednak asi tisícovku starousedlíků, to znamená imigrantů z bývalého Československa, kteří sem přišli po roce 1948, resp. po roce 1968. Zbytek jsou noví mladí přistěhovalci, kteří se zde začali objevovat ve větších počtech od poloviny 90. let. Mnozí se zpočátku nechali angažovat pololegálním způsobem na turistická víza při sezónních pracích, většinou sklizních ovoce. Velmi dobře se uplatňovali vysokoškolsky vzdělaní lidé technického směru (například strojní inženýři nebo programátoři). Na mnohých místech se stávají

⁶ BROUČEK, S.: The Relations of Czech and Slovak Residents in Paris Towards Czechoslovakia Right Efore that Country's Disintegration. In *Meeting of Cultures – Conflicts of Cultures (Lectures of Vth International Konference on Ethnographic Nationality Reaserch*. Békéscaba – Budapešť, 1995.

vůdčím elementem ve spolcích jako třeba v Aucklandu nebo Wellingtonu či v Christchurch.

Obě tyto předcházející charakteristiky naznačují, že česká diaspora se ve druhé polovině 20. století do roku 1989 (a můžeme do toho zahrnout i formování lokálních skupin v době protinacistického odboje za druhé světové války) vznikala na ideologickém základě. To znamená, že emigrace z Československa představovala nesouhlas s politickým vývojem v zemi. Přitom dřívější ekonomická stránka potřeby sdružování příslušníků těchto skupin, uplatňující se především v období druhé poloviny 19. století až do druhé světové války, neustoupila zcela do pozadí. Dál existovala podpůrná a solidární iniciativa ke sdružování, ale nebyla natolik určující jako v předcházejícím období, tj. do roku 1938.

Ze sumy výpovědí krajanů⁷ z celého světa vyplývá, že „krajanské hnutí“ nově hledá své velké téma. Výpovědi a z nich analyzované postoje mají přesto několik výrazných charakteristických rysů. Potrvá sice ještě nějaký čas, než se podaří tyto rysy přesně popsat a definovat nezávislým pohledem „zvenčí“. Jedním z těchto rysů je vztah k češství prostřednictvím sdružování v oficiálních spolcích typu Sokol (například v Paříži nebo ve Vídni apod.). Poměr k významu spolku a jeho aktuální užitečnost jsou v současných generacích přijímány různým způsobem, který bývá někdy příčinou mezigeneračních nedorozumění a sporů.

Nejstarší členové krajanských komunit aktivně pracující ve spolku po druhé světové válce žili dál po roce 1990 v přesvědčení, že rituál spolkové činnosti (pravidelná schůzovní činnost, spolkové podnikání: výstavba sokolovny, spolkového domu, či jejich údržba, spolkový časopis atd.) vytvořily pro každého člena jakýsi *morální závazek příslušnosti ke skupině*, tudíž i závazek k češství (českoslovenství).

Jejich potomci a vůbec lidé středního věku necítili již intenzitu takového závazku a považují spolek za místo *konzumace kolektivní zábavy*, a to většinou sportovní. Nejmladší příslušníci krajanské komunity sem přivádí dílem *zvědavost*, dílem *ohled* na starší generace rodičů a prarodičů, jimž chtějí vyhovět v přání prezentovat se v krajanské komunitě.

Vedle toho existují nové podněty ke spolkové činnosti. Děje se tak dokonce v místech, kde krajanské organizace nikdy před tím nebyly. Příkladem jsou nové spolky vzniklé v 90. letech i později, jako reakce na změny v původní domovině. Na Slovensku byl vznik nových organizací dán rozdělením Československa v roce 1993. Krajané zde založili: Spolek Čechů na Slovensku, Klub občanů české republiky nebo Klub přátel české kultury, přitom existovaly dřívější kulturní spolky jako Slováký krúžok. V Itálii vzniklo po roce 1990 několik spolků. V Římě to je Associazione Praga se stejnojmenným krajanským časopisem a sídlem spolku v katolickém Collegiu Nepomucenu. Podobně vznikla nová organizace krajanů třeba v Miláně.

Důležitým zdrojem poznatků o poměru krajanského světa k domovu jsou výpovědi samotných zahraničních Čechů. Význam rozhovorů krajanů o životním příběhu, životních zkušenostech s emigrací a adaptací v jinokulturním prostředí, spočívá v několika rovinách. Jsou důležité pro soudobou historii nebo pro badatele v sociálních vědách.

⁷ BROUČEK, S.: *Kandidáti další existence*. Praha: F & J Mediaservis, 2004; řada výpovědí byla publikována časopisecky autorem: České listy, Český dialog nebo Srdece Evropy aj.

Největší jejich přínos a obohacení poznatků problematiky migrací lze spatřovat v intenzivním prožitku vlastních zkušeností respondentů z přesídlení. Každý respondent si může dovolit koncipovat strukturu svého vlastního příběhu na pozadí pověstného „kdyby“, s nímž historik nepracuje. Profesionál pracuje s fakty, jakkoli může být jejich verifikace subjektivní záležitostí, neptá se v interpretaci skutečnosti na to, jak by sled událostí probíhal, kdyby se bývalo bylo nestalo to významné, co odstartovalo vývoj oním v žité realitě sledovatelným způsobem.

Zahraniční Čech vyprávějící svůj životní příběh velmi často porovnává vlastní prožitou realitu s pravděpodobnými situacemi, které by jej mohly potkat, kdyby se bývalo nestalo to významné, co se událo právě v jeho případě. Klíčovou událost pak vidí ve faktu samotné emigrace nebo útěku přes hranice. Respondent je v podobné roli interpretátora dějů jako profesionál. Jenže si může na rozdíl od profesionála dovolit svou interpretaci založit na onom „kdyby“. Konstrukce reálného příběhu na pozadí pravděpodobných událostí s podmínkou „kdyby“ dostává zvláštní význam také v případech exulantů a emigrantů. Podstatou je tak porovnání životních šancí člověka po přesídlení (emigraci) s pravděpodobnými výsledky, kdyby býval zůstal doma. Přítomnost onoho „kdyby“ je proto nedílnou součástí jeho vědomí a v některých případech se jedná o *životní jistotu*: lidé vypovídají o tom, že kdyby byli zůstali, osobnostně by se tolik nezhodnotili. Naopak kdyby neodešli, znamenalo by to pronásledování, strádání, životnění, vnitřní devastaci v totalitním prostředí atd. Porovnání pozitiv a ztrát je tak důležitou součástí většiny rozhovorů a bude významným článkem i následných analýz. Sběr dalších rozhovorů je proto považován nadále za důležitý zdroj k porozumění nově se formujícího vztahu zahraničních Čechů a společnosti v České republice, včetně institucí a orgánů této země, které mají co do činění s touto problematikou.

V obecné rovině můžeme shrnout poměr zahraničních Čechů (kteří emigrovali před rokem 1989) ke společnosti v České republice do těchto základních rysů:

- Zahraniční Češi ve své většině dovedou pochopit situaci, v níž se jejich příbuzní, přátelé a známí ocitali v českých zemích před rokem 1989 i po tomto roce. Snaží se respektovat zásadu neodsuzovat nikoho za jednání v situaci, v níž se sami nežili.
- Většinově si osvojili pocit svobody a považují získané návyky života člověka ve svobodném světě za největší hodnotu své nové existence.
- S pocitem svobody souvisí prožitek vrcholné zodpovědnosti za vlastní kariéru, vlastní život a život svých blízkých. Spoléhají se na své síly a dovednosti. Rozhodují se samostatně a hlavní součástí této samostatnosti je zodpovědnost.
- Mezi krajany se také objevují názory, z nichž je patrné, že považují současnou společenskou a politickou realitu v ČR za příliš spojenou s totalitními praktikami z let 1948–1989. Reagují až s vysokou mírou podrážděnosti na projevy české politiky, na stav společenské reality v ČR pozorované ze zkušenosti svých návštěv rodné země.
- Češství, český jazyk, česká kultura představují pro ně přesto většinou silná citová pouta. Život ve svobodnějších podmínkách liberálních společností a potřeba orientovat se v každodenním životě při zvládnání praktických činností bez ideologické přetvářky jim poskytuje určitou míru životních jistot. Přesto však cítí, že jim prostor původního domova chyběl a stále chybí. V dobách, kdy se nesměli vracet domů, si ve svých vzpomínkách často idealizovali prostředí a kulturu, z níž vzešli.

Stávalo se, když se s tímto ideálem při svých návštěvách neshledávali, uchylovali se ke kritikám praktik bývalého komunistického režimu, které podle nich dosud ovládají interpersonální vztahy současného českého veřejného života.

- Z vlastností, které vyzvedávají jako zisky z pobytu v emigraci, lze jmenovat především *vztah k realitě* – vyjadřují se, že neměli potřebu lhát, přetvařovat se, že se naučili jednat přímo.
- Jejich poměr k rodné zemi a k současné společnosti ČR je proto variován několika aspekty. Tyto aspekty jsou sumou reálných zkušeností z vlastní emigrace i emigrace ostatních Čechů, které poznali. Paleta vztahů k vlasti se proto rozprostírá od jednoznačně kladných, to znamená vstřícných projevů až po jasný opak, který se rovná často prostě nadávce na poměry v ČR.
- Navzdory všem odlišnostem a variantám projevů krajanů vůči současné společnosti České republiky by mělo platit, že zahraniční Češi jsou moderní diasporou,⁸ z níž nejsou žádní jednotlivci předem vyčleňováni.

Vzhledem k poměrně velkému množství témat, která přinášejí soubory aktuálních poznatků o současných zahraničních Čechách z prostoru celého světa, se dosud sebraný materiál stává „pramenem“ především orální historie českého exilu a emigrace ve druhé polovině 20. století. Jeho interpretace se ubírá nejprve cestou biografii jednotlivých osob a rozbořem situace krajianských komunit v jednotlivých lokalitách a zemích světa. Výsledkem jsou autentická svědectví lidí, kteří z vlastních zážitků a zkušeností zhodnocují svá životní rozhodnutí, vykonaná pod různou intenzitou politického a společenského tlaku. V každém rozhovoru můžeme objevit hlavní ideu, hlavní životní poselství osobnosti. Jedná se o velkou škálu osudů lidí od těch mimořádně aktivních, kteří celý život v exilu stále něco organizovali a byli veřejně činní, dále přes cílevědomé budovatele vlastní kariéry, neboť se stali úspěšnými bankéři, spisovateli, diplomaty, univerzitními profesory, výtvarnými umělci a podobně, až po osudy založené na trpělivém zvládnání každodenních starostí lidí bez výrazných úspěchů. Patří sem také osudy lidí žijících na okraji sociální spektra.

Vyprávění zahraničních Čechů o jejich životním příběhu sice registruje základní etapy osobnostního vývoje každého z nich, dotýká se výrazně i jejich soukromí, ale zároveň registruje v minulosti prožitou objektivní realitu. Tato realita, reálná faktografie, je seřazena pod úhlem současného pohledu *zpět* u každého jednotlivce. Její dokumentační hodnota se vztahuje k již prožitým událostem. Ale poselství, které každá osoba svým vyprávěním sděluje, míří do současnosti. Vyprávění životního příběhu je subjektivní a zároveň aktuální interpretací prožité reality každého respondenta. Tento záznam životního příběhu lze dále interpretovat a srovnávat v kontextu dalších příběhů.

Jedním ze závažných témat ve výpovědích zahraničních Čechů je, kdo z nich se považuje za exulanta nebo emigranta, či spíše se kloní k odpolitizovanému pojmenování a raději by se viděl v kategorii zahraničního Čecha. Nechybí samozřejmě postoje, které bychom mohli zahrnout do čtvrté speciální skupiny a které nesouhlasí s třemi frekventovanými děleními (*exulant*, *emigrant*, *zahraniční Čech*). Tito respondenti buď považují taková dělení za dávno překonanou politickou konstrukci, nebo vůbec problém

⁸ Srv HUGO, G.: An Australian Diaspora? *International Migration* 44, 2006.

emigrace ze svých vlastních existenciálních důvodů ignorují. Mají za to, že fakt vrození jejich individua do českého etnika je pouhou náhodou, kterou nemohli nijak ovlivnit. Naopak to, že se rozhodli vědomě a svobodně například pro přesídlení do Kanady nebo Austrálie, je racionální rozhodnutí, které si sami zvolili. Cítí proto, že problémy exilu a exulantství se jich netýkají. Odešli do jiných zemí a žijí zde, protože se jim takto zvolený život líbí a nemají vůbec žádnou potřebu identifikovat svoje přesídlení a svůj život s žádnou politikou nebo ideologií. Na druhé straně jsou zde lidé, jimž exulantství tvoří pravou podstatu jejich existence. U mnohých exulantů po roce 1948 splynul jejich vlastní osobní život s prací pro československý exil. Častokrát dávají najevo, že role exilu zdaleka neskončila, a to s ohledem na současný politický a společenský život v České republice. Dál se cítí být českými exulanty, kteří přijali své exulantství jako povolání i zaměstnání na plný úvazek.

Obě jmenované tendence (tendence k exulantství a tendence k světoobčanství) představují sice dva zcela odlišné přístupy k češství. Nejsou to však dvě kritéria dělicí nelslučitelně zahraniční Čechy na exulanty a ty ostatní. My z vnějšího pohledu můžeme objektivně definovat exil jako politický jev, hnutí, nebo jako postoj či reakci na nedemokratický vývoj ve společnosti, ale nemůžeme vstupovat do tohoto autonomního světa zahraničních Čechů a dodatečně formulovat jakási prověřovací pravidla, jimiž bychom jedince do fenoménu exilu vřazovali se zpětnou platností. Zkrátka buď někdo byl podle svých činů a postojů příslušníkem českého exilu (druhého za druhé světové války nebo třetího po roce 1948) a hlásí se k tomu, nebo nebyl.

Samí zahraniční Češi, jako aktivní podílníci na fenoménu exilu, ovšem mohou uplatnit zcela originální subjektivní kritéria při hodnocení konkrétních jednotlivců, zda jsou exulanty, nebo dokonce uvádět důvody, proč ti druzí přestali být podle jejich hledisek příslušníky exilu. Například jeden z takových názorů pronesl muž, který odešel do exilu v září 1949 přes lágry v Německu a několikaletý pobyt ve Švýcarsku a USA, z něhož se vrátil v roce 1990, ačkoli dál trvale bydlí mimo území České republiky a sem dojíždí několikrát do roka. Nedávno při jednom z rozhovorů řekl, že mu je upřímně líto, když se dozvídá, že někteří exulanti orientovali svůj vztah k domovu především na restituční nároky. On jejich oprávněnost k takovým požadavkům nezpochybňuje. Má však výhrady k těm, kteří odešli ve stejné době jako on a které navíc osobně poznal jako exulanty se stejnými politickými názory. Podstata jeho úžasu spočívá v tom, že tito lidé demonstrováním nezájmu spolupodílet se na současném vývoji společnosti v České republice po roce 1990 se vlastně dobrovolně zřikají své minulosti, svého exulantství.

Tento sice krajní příklad zahraničního češství má zde své místo, neboť naznačuje, že exil může být nejen záležitostí politických postojů především v době pobytu v zahraničí, ale může být také chápán jako *trvalý* vztah k politickému a společenskému dění původního domova, a to i v době změněných politických podmínek ve prospěch bezproblémového návratu ze zahraničí do ČR. To znamená, že podle tohoto názoru role exilu či exulanta v české společnosti přetrvává až dodneška.

Nepochybně bude důležité srovnávat, jak se uplatňování těchto kategorií migrantů – *vystěhovalci*, *emigranti*, *exulanti* – projevovalo v dobovém exilovém tisku. Lze uvést malý příklad, týkající se periodik vydávaných po roce 1948 ve Francii: zatímco Stránského *Svobodný zítřek* důsledně používá „exil“, časopis *Návrat* Heleny Koželu-

hové používá termíny „exil“ i „emigrace“. Přitom termín emigrace se vyskytuje téměř výhradně ve vztahu k *osudu jednotlivce* v cizím prostředí. To znamená, že termín emigrace se prezentuje při řešení praktických stránek adaptace po přesídlení. Termín exil má zahrnovat nové aktuální definování vztahu emigranta k domovu, to znamená jeho úsilí za změnu poměrů ve vlasti. Zdá se na první pohled, že definování dnešní je odlišné od uvedeného dobového příkladu po roce 1948. Dnes tyto dva termíny (emigrace a exil) představují i dva odlišné pojmy s ohledem na *motivy odchodu*. Tehdy po roce 1948 se jednalo o vyjádření časové posloupnosti, kterou můžeme postihnout následující zkratkou: ten, kdo uprchl přes hranice, byl uprchlík-emigrant. Emigrant v cizině usilující o změnu poměrů ve vlasti se stával exulantem. Lze tak jen usuzovat z užívání těchto termínů, neboť přímé aktuální dobové definování bude asi chybět. V žádném případě se nejednalo o známkování, třídění migrace podle kvality nebo zásluh.

Neméně závažným úhlem pohledu na identitu zahraničního Čecha ve vztahu k pramenům subjektivní povahy je interpretace tří úrovní proměn individuálních postojů po přesídlení:

- (1) První úroveň představuje získávání nových osobnostních kvalit, které mohou být spojeny s proměnou norem chování, získáním různých dovedností, vzdělání, osvojením jednoho nebo několika jazyků apod.
- (2) Druhou úrovní je posun nebo proměna role člověka v komunálním prostředí. Jiná situace samozřejmě nastává pro Čecha, který odešel do Brazílie, a jiná pro toho, kdo se usadil ve Vídni. Přesto každý z nich prodělává posun, který buď explicitně formuluje, nebo jej lze z různých projevů a postojů interpretovat.
- (3) Třetí výraznou úrovní je proměňující se nebo vyvíjející se vztah k centrální moci, zahrnující respekt vůči zákonům, stav občanské společnosti, v níž se adaptoval apod.

VYSTĚHOVALECTVÍ A ČESKOSLOVENSKO V LETECH 1918–1938 JAKO PŘÍKLAD INSTITUCIONALIZACE PROBLEMATIKY

Migrační politika vychází ze základních politických a sociálních postojů státu k vystěhovalectví a přistěhovalectví a obsahuje právní kodifikaci těchto postojů. Tvoří ji všechny instituce a organizace, které tyto zákonné normy uvádějí do praxe. Důležitou složkou migrační politiky meziválečného Československa byly taktéž dobrovolné organizace zabývající se péčí o aktuální nebo potenciální vystěhovalce, tj. o lidi, kteří se připravovali na odchod nebo jej právě prováděli či nedávno uskutečnili, dále o trvale usedlé přesídlence a konečně o repatrianty, kteří se po roce 1918 vraceli prostřednictvím hromadně organizovaných přesídlení budovat nový samostatný stát. Do migrační politiky také patří četné iniciativy politiků a v neposlední řadě odborníků.⁹

⁹ BROUČEK, S.: Vystěhovalecká politika meziválečného Československa. In VALENTA, J. – VORÁČEK, E. – HARNA, J. (eds.): *Československo 1918–1938*. Praha: Historický ústav AV ČR, 1999; MĚZL, F.: Naše vystěhovalecká politika. *Sociální revue* 2, 1920/1921; MĚZL, F.: *Výklad zákona o vystěhovalectví a prováděcího nařízení k němu*. Praha, 1924; *První sjezd zahraničních Čechů a Slováků*. Praha, 1933; *První zasedání výboru zahraničních Čechů a Slováků*. Praha, 1934.

Vedle zákonné úpravy vystěhovalectví se na utváření migrační politiky meziválečného Československa podílely bilaterální i kolektivní mezinárodní smlouvy. Například to byla Francouzsko-československá smlouva o oboustranné migraci z roku 1920. Způsobila nárůst imigrace z Československa do Francie z 5000 imigrantů v roce 1920 na 80 000 v roce 1928. Tato smlouva otevřela cestu také k francouzským imigračním projektům, které se snažily nejen o výběr vhodné pracovní síly pro své zdevastované hornictví (Pas de Calais) a zemědělství na severu Francie, kudy prošla válka, ale chtěla také prostřednictvím nové migrace léčit svou etnickou anémii (jak to nazýval jeden z projektů: a smíšenými manželstvími připravovat vhodné osadníky do francouzských kolonií). Přestože tyto názory byly už tehdy shledávány za přílišné sociální inženýrství, způsobily na československé scéně jistě vzrušení.

V meziválečném období působily na československou vystěhovalickou politiku v řešení spontánního vystěhovalického procesu dva krajní a protilehlé směry. Jeden směr přicházel z Anglie a v podstatě ho reprezentovaly novomalthusiánské myšlenky o populačním přebytku obyvatelstva, pro nějž doma nejsou prostředky dostatečné obživy, a stát je nucen tento populační přebytek umísťovat v zahraničí, a to nejvýhodněji do vlastních kolonií.

Druhý směr, druhý pól a vlastně extrém, reprezentovala fašistická Itálie, která od roku 1926 začala radikálně omezovat své vystěhovalectví (zvláště do sousedních zemí). Populační přírůstek ji nikterak neznepokojoval a naopak, v rámci válečných příprav, byl podporován. Omezení vystěhovalectví do sousedních států vysvětloval Mussolini tím, že by italští vystěhovalci mohli stát v případném válečném konfliktu na druhé straně fronty. Po vítězné válce se plánovalo umísťování populačního přebytku v italských koloniích a v nově získaných územích.

Československá vystěhovalická politika se sice nikdy nepřiklonila ve svém vlastním postoji vůči vystěhovalectví k jednomu či druhému extrému, avšak některé praktické formy obou směrů se staly náměty k pokusům o propracování zásad československé vystěhovalické politiky.

V případě zkušeností anglického směru to byly snahy o směřování vystěhovalců z ČSR do francouzských a anglických kolonií. Z italské praxe imponovala některým českým a slovenským odborníkům funkčně zvládnutá institucionalizace vystěhovalického procesu.

Z praktických stránek československého vystěhovalectví i z teoretické úrovně vykrystalizovaly během 20. a 30. let tyto hlavní problémové okruhy československé migrační politiky, které pokrývaly v tehdejší představě to podstatné, co migrace vyžadují:

1. Vybudování právních norem. Vydání vystěhovalického zákona a jeho novelizace.
2. Hledání forem protimigračních opatření.
3. Státní dozor a státní řízení sezónního vystěhovalectví.
4. Rozbor a řešení hospodářských důsledků, způsobených vystěhovalectvím pro průmysl a obchod.
5. Možnosti směřování a řízení vystěhovalectví ve prospěch pronikání československého kapitálu a zboží do zahraničí.
6. Centralizace při řízení celého vystěhovalického procesu.

Tvorbu prvotních zásad československé migrační politiky si vynutily od počátku roku 1920 narůstající počty vystěhovalců. Existoval dojem, že do nové vlasti se budou všichni vracet, ale opak byl pravdou. Emigrace začala převažovat nad imigrací. Československé zákonodárství a úřední agenda nebyly na tuto skutečnost připraveny, neexistovaly jednotné předpisy pro celou republiku a neexistoval zvláštní kompetentní úřad.

Například: na Slovensku platil uherský zákon z roku 1909, na Hlučínsku německý říšský zákon z roku 1887 (Hlučínsko bylo připojeno k ČSR 4. 2. 1920) a v českých zemích měly přesnější předpisy jen policejní a vojenské orgány. Vytvoření vystěhovaleckého zákona se tak stalo prvořadou záležitostí, k níž započaly přípravy již na podzim roku 1920. Vypracovaná osnova byla schválena jako zákon ze dne 15. února 1922, č. 71 Sb. z. a n., který byl uveden do praxe vládním nařízením ze dne 8. června 1922, č. 170 Sb. z. a n.

Vystěhovalecký zákon ochraňoval republiku před vyvoláváním vystěhovaleckých vln agenty zahraničních dopravních společností a firem zaměstnávajících vystěhovalce a z hlediska tohoto poslání vytvářel i systém sociální ochrany samotných vystěhovalců, přičemž v mezích platného práva ponechával svobodu k vystěhování. Ze zákona vyplývalo, že ústřední vystěhovalecká agenda bude soustředěna v Ministerstvu sociální péče, kde vzniklo zvláštní vystěhovalecké oddělení. Bylo označeno jako oddělení H, které spolupracovalo s domácími institucemi a spolky v otázkách vystěhovalectví a s některými mezinárodními organizacemi, zvláště s Mezinárodním úřadem práce v Ženevě. Na ministerstvu sociální péče se sledovala vystěhovalecká statistika, kontrolovaly se společnosti přepravující vystěhovalce a soustřeďovaly informace související s možnostmi vystěhování a prováděla se většina úředních úkonů spojených s vycestováním (zprostředkováním pracovních smluv se zabývalo oddělení E).

Vedle ministerstva sociální péče měly své úkoly i další ministerstva a úřady. Ministerstvo vnitra sledovalo a eliminovalo vnější podněty vyvolávající vystěhovalectví. Ministerstvo zahraničních věcí kromě informační služby o imigračních možnostech v zemích svých zastupitelských úřadů přebíralo péči o vystěhovalce za hranicemi ČSR, tzn. péči o krajany. Ministerstvo obchodu, průmyslu a živností sledovalo, aby do ciziny neodcházeli kvalifikovaní specialisté (především z pivovarnictví, cukrovarnictví, sklářství, textilního průmyslu), kteří přenosem technologických postupů v cizině těmto domácím oborům zvyšovali konkurenci. Při ministerstvu zemědělství vzniklo zvláštní oddělení, které se zabývalo sezónním zemědělským vystěhovalectvím. Povinností ministerstva školství a národní osvěty byla podpora krajanských škol a spolků. Na zdravotní stav vystěhovalců mělo dohlížet ministerstvo zdravotnictví a tělesné výchovy ve *Státní zdravotní revizní stanici pro vystěhovalce ve Svatobořicích u Kyjova a ve vystěhovalecké stanici v Praze-Libni*.

Hlavní protimigrační opatření se spatřovala v investicích do dřevařského, báňského, hutního a naftového průmyslu a vůbec v zásadním industrializačním rozvoji a v intenzifikaci zemědělské výroby východní části republiky, tj. Slovenska a Podkarpatské Rusi, odkud byla emigrace nejsilnější.

Na sezónní práce většinou v zemědělství odcházelo především obyvatelstvo také ze Slovenska a Podkarpatské Rusi, dále z jižních a západních oblastí Čech a z jižní Moravy. Státní zásah do sezónního vystěhovalectví měl hlavně ochraňovat vystěhovalce u za-

hraničních zaměstnavatelů. Odchod na sezónní práce byl v českých zemích záležitostí místních zprostředkovatelů práce. Na Slovensku tuto agendu obstarával Zemský úřad práce pro zemědělské dělnictvo, který sjednával pracovní smlouvy do českých zemí, Rakouska, Německa, Jugoslávie a Francie.

Odborníci z ČSR se stěhovali do zahraničí s odlivem kapitálu, který se podílel na vybudování některých podniků ve *sklářském, textilním a potravinářském* průmyslu ve světě. Přenosem technologie i vlastní pracovní činností těchto vystěhovalců se vytvářela pro československé zboží v zahraničí konkurence. Postoj státu k těmto jevům se odrazil v opatřeních při vydávání pasů.

Jestliže bylo na jedné straně zjevné, že vystěhovalectví přináší četné problémy a negativně ovlivňuje vývoj v Československu, začaly se na straně druhé objevovat úvahy hledající naopak možnosti k využívání vystěhovalectví. Úvahy vycházely z dosavadních poznatků o tom, že migrace je přirozený a trvalý jev, který je třeba buď dobře organizovat, nebo dokonce i usměrňovat do vhodných zemí. To však naráželo na zásadu vystěhovalceckého zákona z roku 1922, který zvláště paragrafy 6 a 7 zakazoval zjednávání osadníků a najímání dělnictva pro mimoevropské země. Proto se záhy po vydání vystěhovalceckého zákona začalo intenzivně uvažovat o jeho novelizaci.

Střediskem takových názorů se stal Ústav pro hospodářské styky emigrační a kolonizační při Masarykově akademii práce (nazývaný Emigrační ústav), založený v roce 1923 s výraznou orientací na finanční kruhy. Na konci roku 1924 tento ústav inicioval vedle novelizace vystěhovalceckého zákona nebo zřízení banky pro kolonizační podniky především vytvoření *státního* ústavu pro emigraci a kolonizaci a ustavení expertní skupiny jako poradního orgánu vlády pro všechny otázky spojené s migracemi.

K projednávání iniciativy Emigračního ústavu vznikla v roce 1926 Meziministerská komise pro vystěhovalectví a kolonizaci, jejímž posláním byla zásadní revize československé migrační politiky v tom smyslu, že by mělo dojít k centralizaci veškerých iniciativ do jedné instituce.

Myšlenka soustředit praktické řízení a teoretické studium migrací *do jednoho centra* se v českém prostředí objevila už před první světovou válkou při anketě¹⁰ o české migraci. V meziválečném období prošla přes Emigrační ústav, Meziministerskou komisi pro vystěhovalectví a kolonizaci a v roce 1928 dostala konkrétní podobu ve vytvoření Československého ústavu zahraničního. Ke změnám docházelo jen pozvolna a v několika ohledech: v roce 1928 vznikla Česká kolonizační společnost při Legiobance, v roce 1936 byl vládním nařízením ze dne 12. června změněn § 6 vystěhovalceckého zákona v tom smyslu, že zjednávání osadníků se povolovalo po souhlase ministerstva sociální péče. Než došlo k realizaci dalších záměrů, vyvstala před Československem témata existenčně vážnější, vedoucí k německé okupaci.

¹⁰ *Anketa o českém vystěhovalectví*. Praha, 1912; Vystěhovalectví bylo nahlíženo v širších souvislostech viz PIMPER, A.: *Vystěhovalcecká otázka*. Praha, 1914.

ČESKOSLOVENSKO A EMIGRACE 1948–1989

Vztah Československa ke krajanům (lidem, kteří se hlásili k původu z této země) se v letech 1948–1989 proti meziválečnému období značně proměnil. Změna se dá charakterizovat jako počáteční nezáměr, následovaný obavami z infiltrace společnosti takovými hodnotami, jako je svoboda projevu, demokratické uspořádání politického systému atd., a ústící v tvrdé pronásledování všeho, co bylo spojeno s tímto fenoménem.

Žádná jiná středoevropská země se nechovala ke svým krajanům v cizině tak macešsky, kriticky a restriktivně, včetně tvrdých trestů vězením za nelegální opuštění republiky, jako to provedlo Československo. Poláci nebo Maďaři tak drasticky nezpřetrhali kontakty se svými lidmi za hranicemi, jako to udělala tehdejší československá moc. Nutno připomenout také fakt, že přitom postoj v českých zemích (resp. České socialistické republice) byly daleko nekompromisnější, než tomu bylo ve slovenských podmínkách. Poměrně živější zájem o krajany reprezentoval odbor Matice slovenské pro zahraniční Slováky, který vydával časopis (sborník), řadu publikací, pořádal mezinárodní konference s účastí krajanů.¹¹

Když Ministerstvo vnitra ČSR charakterizovalo v roce 1948 uprchlíky z Československa, označovalo jejich důvody především jako politické. Byli to podle něj ti politici, kteří prohráli boj o moc v zemi (předáci pravicových stran), a pak ti, kteří byli politicky svedeni k emigraci, nebo také ti, kteří utíkali před trestem a také vojáci, kteří bojovali za druhé světové války v západních armádách.¹² Ministerská klasifikace důvodů po Únoru je pochopitelně neúplná. Skutečná škála zdůvodňování (jak v různých souvislostech deklarovaného tak skutečného vnitřního intimního rozhodnutí) je nesmírně široká. Dá se říci, že u naprosté většiny uprchlíků motivace byla strukturovanější a obecněji by se dala klasifikovat jako strach (obavy) z nejistoty vývoje v ČSR, přičemž ale převládala naděje, že se komunistická moc v zemi během několika málo let zhroutí. Kromě naprosté většiny, která se rozhodla pro emigraci jednoznačně z politických důvodů nebo pro kterou byl politický vývoj po Únoru neslučitelný s představou o normální existenci pro ně samotné nebo jejich okolí, byli zde také lidé odcházející pro dobrodružství.

První reakce předsedy vlády a prvního muže v komunistické straně Klementa Gottwalda a dalších jeho spolupráníků v důležitých místech státu se dá shrnout do věty: Ať si jdou! Předpokládalo se zpočátku, že nový československý zahraniční politický odboj by mohl mít nějakou naději na úspěch jen v případě válečného konfliktu. Ale válka podle nich v blízké budoucnosti nehrozila. Výrazná obava byla z Německa, ale až po případné hospodářské obnově. Stalin a Moskva ovšem byli pro ně zárukou míru.

Údajně obdobně se vůči emigraci a situaci bezprostředně po Únoru vyjadřoval prezident Edvard Beneš. Ten válku nepředpokládal. Stalin byl pro něho zárukou míru a silné pozice proti USA. Beneš se vyjadřoval, že už nikdy nebude emigrovat a nikdy se nebude účastnit třetího odboje, protože nepůjde proti vlastním lidem a proti SSSR.¹³ V dřívějších exilech měl proti sobě vždy jasného nepřítele: v prvním odboji za první světové války to bylo Rakousko-Uhersko a ve druhém nacistické Německo.

¹¹ BIELIK, F. a kol.: *Slováci vo svete 2*. Martin: Matica slovenská, 1980.

¹² KAPLAN, K.: *Poúnorový exil 1948–49*. Praha: Dialog, 2007.

¹³ Tamtéž.

Tyto názory ovšem pocházejí ze zápisu, který učinil 4. března 1948 Vlado Klementis, státní tajemník na Ministerstvu zahraničních věcí, a vlastně Benešova slova byla adresována Gottwaldovi jeho prostřednictvím. Podobně vyzníval i rozhovor prezidenta Edvarda Beneše s guvernérem národní bandy.¹⁴ Je tedy otázkou, do jaké míry jsou tyto poznámky vypovídající o skutečných názorech Beneše.

V exilovém časopise Svobodný zítřek,¹⁵ který vycházel ve Francii, přední český publicista Ferdinand Peroutka v článku nazvaném *Ideje 28. října* říká, že důvodem k tehdejší emigraci po roce 1948 byla také věrnost k ideálům 28. října 1918, kdy vzniklo samostatné Československo rozpadem Rakousko-Uherska. V době, kdy článek psal, Peroutka vycházel z přesvědčení, že se národ doma cítí opuštěn. Jeho velcí mužové zemřeli, a tak „pocit opuštěnosti začal vytvářet symboly“. Také po smrti prezidenta Beneše začal fungovat jeho symbol, to znamená symbol zakladatele státu a dvojnásobného zahraničního bojovníka za jeho svobodu. Beneš údajně krátce před smrtí poslal do exilu dopis, v něm žehná exilu, věří přes stranické rozdíly v jednotu a v podmínku trvalého míru, která se rovnala svobodě ČSR.

Lhostejný postoj komunistické moci vůči emigraci neměl dlouhé trvání. Brzo došlo ke změně postojů, přičemž impuls k ostražitosti v této záležitosti přišel z Moskvy. Náměstek ministra zahraničí věci Valerián Zorin, který byl v letech 1945–1947 sovětským velvyslancem v Praze poukazoval, že do emigrace odchází mnoho vojáků. Zároveň se do Prahy dostávaly zprávy o počínající exilové činnosti a objevily se kontakty exilu se špičkami funkcionářů nekomunistických stran v Československu. Politické čistky vyvolávaly další a další odchody ze země.¹⁶

Postupně sílící totalitní postoje moci proti emigraci se projeví ve změnách režimu v blízkosti hranic a hlavně na samotných hranicích a vůči těm, kteří odešli za hranice. Už 23. února 1948 ministerstvo vnitra (jeho ministr Václav Nosek, člen Komunistické strany Československa, byl jeho šéfem od 1945) zrušilo všechny cestovní pasy pro občany Československa. Cestovat mohly jen prověřené osoby, a tudíž ilegální přechod hranice se stal nutností pro toho, kdo chtěl ze země odejít a neměl nový pas. Avšak tvrdá opatření přicházela na zlomu jara a léta 1948. Byly to předpisy znemožňující volný přístup k hranicím. Policie kontrolovala osoby a vozidla jedoucí k hranici. Pak nastalo uzavírání hraničních přechodů. Byly to nejprve závory a příkopy. Došlo k prověrkám u příslušníků finanční stráže, z nichž někteří emigrovali, jiní nespolehliví byli propuštěni a 2. prosince 1948 byla Pohraniční finanční stráž nahrazena útvary Sboru národní bezpečnosti. Následovaly vyhlášky k omezování pobytu v celním pásmu, pak přišly na pořad dne vyhlášky o zřizování hraničního pásma.

Vše špelo k neprostopnosti hranic. Od 1. června 1951 se zaváděl režim hraničního a zakázaného pásma (2 km nemohl nikdo od čáry směrem k vnitrozemí, kromě pohraničníků), v hraničním pásmu od 2 do 5 km a někde až 12 km mohli bydlet jen prověřeni občané. Zákon z 11. července 1951 dovoloval vstup na určitá území pouze na zvláštní povolení. Navíc se hranice uzavíraly proti tzv. narušitelům. Země byla obehnána

¹⁴ Tamtéž.

¹⁵ Svobodný zítřek (1948, č. 3)

¹⁶ KAPLAN, K.: *Poúnorový exil 1948–49*. Praha: Dialog, 2007.

ostnatými dráty s elektrickým proudem, hraniční prostor vytyčovaly hlídkové věže se samopalníky.

V únoru 1952 sekretariát komunistické strany schválil *zaminování* důležitých úseků hranice s Německem a Rakouskem. Navzdory těmto opatřením se lidem dařilo útkat. Mnozí však neprošli a zaplatili za pokus o nabytí svobody svými životy: asi 90 lidí zabil elektrický proud, možná 10 lidí zabily miny.¹⁷ Elektrické napájení bylo zrušeno až roku 1965 a nahrazeno signální soustavou. K tomu všemu přistoupil zákon ze dne 12. července 1950, č. 86, Sb., § 95 o opuštění republiky, který říkal, kdo bez povolení odejde z území Československé republiky, bude potrestán odnětím svobody na 1 rok až 5 let.

Od jarních měsíců roku 1948 se rozjížděly akce státní bezpečnosti (StB). Stačilo třeba označení, že někdo mluvil o emigraci, došlo minimálně k zadržení a výslechu. Navíc státní bezpečnost připravovala pro občany řadu provokací. Oblíbený byl falešný dopis nebo zpráva od přítele ze zahraničí, který třeba nabízel zprostředkovat přechod hranic.

Největší akce StB se jmenovala Kámen. Byla to vlastně promyšlená snaha nastražit past lidem, o nichž se režim domníval, že jsou potenciálními emigranty. Podvodným způsobem byli zlákáni k ilegálnímu přechodu hranic. Přechod byl vlastně divadlo s příslušníky StB v rolích převaděčů, příslušníků německé policie a důstojníků americké armády v kostýmech z filmových ateliérů. Fingované hranice byly kulisami, takže se vše odehrávalo na československé půdě. Po výslechu falešnými americkými vojáky jakoby na německé půdě měl převaděč v závěrečné fázi zavést uprchlíky do lágru, ovšem podle scénáře předstíral, že zabloudil a dostal se s nimi opět na československou stranu, kterou uprchlíci vlastně nikdy neopustili. Následovalo zatčení uprchlíků a jejich potrestání.

Vedle toho existovalo mnoho zdatných převaděčů (někteří pracovali zadarmo, jiní za honorář). Český exulant pobývající v německém táboře měl naději, že bude uznán za politického uprchlíka. Komu se to nepodařilo, byl označen za displaced person (DP). Mohl se odvolat na ustředí International refugee organisation (IRO) do Švýcarska a znovu žádat o status politického uprchlíka. Obrovským přílivem uprchlíků byl Západ zaskočen. A tak pomáhaly krajské organizace: Např. už v dubnu 1948 vznikl v Paříži Československý výbor pro podporu uprchlíků. Významný byl Americký fond pro československé uprchlíky (od května 1948), jehož zakladatelem byl Ján Papánek. Papánek pracoval jako mimořádný vyslanec a stálý delegát ČSR u OSN. V Evropě měl několik zdatných spolupracovníků, z nichž velmi aktivní byla organizátorka československého exilu v Norsku Anna Kvapilová.

Přes hranice odcházelo stále více lidí. Nemáme sice přesné údaje, protože statistiky byly zpracovávány se zpožděním, ale orientačně se můžeme domnívat, že v letech 1948–1950 odešlo nejméně 25 tisíc lidí (některé odhady říkají až 60 tisíc) a snad můžeme odhadnout, že v letech 1948–1989 to bylo 300 až 500 tisíc lidí.

¹⁷ JÍLKOVÁ, A. – JÍLEK, T. a kol.: *Železná opona. Československá státní hranice od Jáchymova po Bratislavu 1948–1989*. Praha: Baset, 2006.

NOVÉ PODMÍNKY PRO FORMOVÁNÍ MODERNÍ ČESKÉ DIASPORY PO ROCE 1990

Český resp. československý exil se po roce 1990 buď vracel zpět do svobodného Československa, nebo nabízel úzkou spolupráci odbornou či ekonomickou, a tak připravoval zahraniční Čechoslováky na fungování v moderní diaspoře s živými ekonomickými, politickými a společenskými vazbami. Navíc se k této původní migraci začal přiřazovat novodobý druh diasporální migrace jako jakési permanentní přelévání mladé pracovní síly v nejrůznějších oborech, hledající obecně řečeno jinokulturní a profesní zkušenosti a nemigrující už z důvodů sociální, politické nebo ekonomické nouze. To samozřejmě není specifický jev pouze český, ale spíše naopak. Jeví se jako třetí velké téma světových migrací (za první téma můžeme považovat migrace z chudého jihu na bohatý sever světa, za druhé téma migrace z přelidněného východu na západ; oba migrační toky se realizují naopak z důvodů jmenované sociální, politické nebo ekonomické nouze). V tomto třetím velkém migračním světovém tématu se vytváří krok za krokem představa diasporálních útvarů po celém světě, které jsou na základě moderních informačních technologií spojeny nejen mezi jednotlivými částmi (čili vědomé příslušnosti těchto jednotlivých částí), ale dostávají se do výrazného kontaktu se zemí původu.¹⁸

Výsledkem vztahu mezi zahraničními Čechy a společností v České republice bylo a asi stále je nedokončené nastavení míry *očekávání* jedné strany od druhé. Přiměřená míra očekávání je přítom jednou z nejcitlivějších složek sociální komunikace. Nelze ji jednou provždy určit nebo vynucovat upozorňováním na vnější příklady, je třeba ji přítomně vzájemnou domluvou definovat a pak znova a znova redefinovat. Reemigrace zahraničních Čechů nebo jakýkoli jejich kontakt s původní vlastí po roce 1990 jsou přeplněny takovým zklamáním.

Přítom ještě v polovině 90. let se alespoň nějaké výsledky očekávaly. V té době přišel právník a bývalý pracovník Mezinárodního úřadu práce v Ženevě JUDr. Oldřich Černý a profesor ekonomie v USA Karel Kánský a spolu s dalšími zahraničními Čechy s nápadem vytvořit prostor pro narovnávání vztahu mezi společností v České republice a exilem, potažmo se všemi lidmi českého původu uselými mimo české země, ať už se jedná o kteroukoli generace včetně potomků náboženských exulantů. Vznikl Mezinárodní koordinační výbor, který začal pořádat Týdny zahraničních Čechů ve spolupráci s Etnologickým ústavem Akademie věd ČR a většinou pod záštitou prezidenta republiky. Můžeme shrnout poměrně velkou škálu konferencí, akcí různého druhu či projednávání v obou komorách parlamentu nebo na patřičných odborech ministerstev. Ze všech jednání krajanů (exulantů či emigrantů) s představiteli státu a také legislativních orgánů vzešly rezoluce žádající konkrétní odpovědi na konkrétní otázky jmenovaného vztahu.¹⁹ Přestože většina projednávaných záležitostí zůstává spíše v rovině příslibů,

¹⁸ BUTLER, K.: Defining Diaspora, Refining a Discourse. *Diaspora* 10, 2001.

¹⁹ BROUČEK, S. – ČERNÝ, S. – DUBOVICKÝ, I. (eds.): *Exil sám o sobě*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, 2006; BROUČEK, S. – HRUBÝ, K. – MĚŠŤAN, A. (eds.): *Emigrace a exil jako způsob života*. Praha: Karolinum, 2001; HRUBÝ, K. – BROUČEK, S. (eds.): *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století*. Praha: Karolinum, 2000; Po ustavení Stálé komise pro krajanů žijící v zahraničí Senátu PČR (ve druhé polovině devadesátých let) postupně docházelo na praktické stránky migrací. Etnologický ústav AV ČR

je třeba upozornit, že vláda ČR vynakládá ze svého rozpočtu nemalé prostředky na rozvoj „krajanského hnutí“. Avšak stále trvá již ono okřídlené hodnocení o přetrvávání značných rezerv.

Nepsané zásady vztahu současné české diaspory a domácí české společnosti můžeme formulovat do tří základních oblastí.

První bychom mohli nazvat **reprezentační**. Tato oblast funguje spíše jako pocitová identifikace, jakési slavnostní vyznání identity. Nedá se říci, že by se v této oblasti nedělo nic, spíše naopak, ale stále v ní jednotliví představitelé české diaspory postrádají pro ně důležitý aspekt. Totiž jistou formu oficiálního provolání vrcholného českého představitele o tom, jaké místo má česká diaspora v parciálních, ale především globálních zájmech České republiky (čekali to již od prezidenta Václava Havla).

Druhá oblast by mohla být opatřena přívlastkem **informační**. Týká se budování souboru dat a vědomostí o jednotlivých částech této diaspory.

Ve třetí oblasti se jedná o aktivní pravidelný kontakt, **komunikaci**, což představuje vytvoření centrální instituce nikoli již toho typu, který fungoval v meziválečném období, tj. Československého ústavu zahraničního, ale úřadu zmocněnce vlády ČR pro migrace obecně nebo zmocněnce pro krajanů (zahraniční Čechy) nebo ještě lépe jiného suverénního státního úřadu s vyššími pravomocemi, než má k dispozici institut zmocněnce. Z řady dalších důvodů hovořících pro důslednou institucionalizaci vztahu státu ke krajanům lze také uvést, že krajané v naprosté většině postrádají instituci, na niž by se při svých návštěvách v České republice mohli obracet nejen s dotazy a žádostmi, ale také jako na místo pro přátelské kontakty, na místo, které je vítá a chce se s nimi setkat. Mnohokrát se hovořilo o záměrech vybudovat něco jako „Dům pro zahraniční Čechy“, spojený s možnostmi přechodného, ale také trvalého ubytování pro seniory, včetně možností pro kulturní vyžití.

RÁMCUJÍCÍ POZNÁMKA O VÝVOJI NA SLOVENSKU MÍSTO ZÁVĚRU

Etnická úroveň spolupráce Slovenské republiky se zahraničními Slováky je jasně formulovaná. Na rozdíl od české situace je ukotvená zákonnými normami ve třech základních oblastech: **reprezentační, informační a komunikační**.

Vyhodnocení vztahu slovenského státu ku slovenské diaspoře v zahraničí vychází z následujících poznatků a materiálů:

poskytl konferencím v Senátu odbornou základnu a podílel se na uspořádání několika akcí (v posledních letech to byly konference, z nichž byly vydány stejnojmenné sborníky s editorstvím S. Broučka a T. Grulichy: v roce 2009 *Krajané a Česká republika, hledání možností k nové otevřené spolupráci*; v roce 2010 *Česko-slovenské vztahy a krajané*; v roce 2011 *Migrace a česká společnost*). Na zlomu září a října 2013 proběhla zatím poslední konference s názvem *Nová emigrace z České republiky po roce 1989: Náhled na problematiku v kontextu vývoje světových migrací, vznik moderních diaspor a transnacionálních společností*. Konference měla hlavní cíl: pokusila se zmapovat zájmy příslušníků české diaspory, kteří migrovali po roce 1989. To představovalo především hledání odpovědí na otázky související s jejich mentálními, ale také hmotnými, či dokonce existenčními zájmy, v nichž hrají důležitou roli intenzivní kontakty se společností České republiky. To vše bylo porovnáváno se situací migrantů z jiných zemí, kde zájem o návratovou politiku státu je v současné době podstatně rozvinutější.

- Především se jedná o soubor dokumentace, kterou poskytují webové stránky²⁰ slovenské instituce (*Úrad pre Slovákov žijúcich v zahraničí*) zřízené k tomuto účelu.
- Dále pak to je výběr faktografie pocházející ze státních dokumentů, prohlášení, článků, webových stránek spolků, sdružení, iniciativ vztahujících se k tomuto fenoménu v rámci Slovenska. Jsou to především:
 1. *Ústava Slovenské republiky*.
 2. *Zákon 474/2005 Z.z. o Slovákoch žijúcich v zahraničí a o zmene a doplnení niektorých zákonov z 23. septembra 2005*, Tento zákon nadobúda účinnosť 1. januára 2006. Na základe tohoto zákona byl také zřízen Úřad pro zahraniční Slováky.
 3. *Deklarace Národní rady Slovenské republiky z 6. července 1999*.
 4. *Programové prohlášení vlády Slovenské republiky na léta 2012–2016 (Předcházelo prohlášení vlády Slovenské republiky: 2010, 2006, 2002, 1998)*.
 5. *Koncepcia štátnej politiky starostlivosti o Slovákov žijúcich v zahraničí do roku 2015*.
 6. *Materiály ze Stálé konference Slovenská republika a Slováci žijúci v zahraničí*.
 7. Projekty a organizace na podporu komunikace společnosti SR se zahraničními Slováky (např. Zahraniční Slováci deťom, krajanské časopisy aj.)

Začneme centrální institucí (*Úrad pre Slovákov žijúcich v zahraničí*), která je první viditelnou instancí, když se kdokoli chce zajímat o problematiku krajanů na Slovensku. Už samotné webové stránky této instituce jsou jednak první možností k seznámení se s problematikou vztahu slovenského státu vůči vlastní zahraniční diaspoře. Jsou členěny přehledně a skutečně obsahují mimořádně velké soubory užitečných informací pro zahraniční Slováky. Po seznámení se s rubrikami této instituce může mít uživatel těchto stránek dobrý dojem, že vztah slovenské společnosti a státních institucí vůči krajanům je veden snahou o otevřenost. Veškerá činnost ústavu (včetně finančního účetnictví) je návštěvníku k dispozici prostřednictvím internetu, ale i osobní cestou, to znamená, že kdokoli může úřad navštívit.

Webové stránky *Úradu pre Slovákov žijúcich v zahraničí* jsou tak výkladní skříní budoucí tvář této firmy před světem a reprezentující podle statutu tohoto úřadu *slovenskou zahraniční politiku* ve vztahu ke Slovákům žijícím mimo území Slovenska. Zároveň tím vysílají signál o tom, že jsou *službou* ve prospěch jasně formulovaného záměru: spolupracovat se zahraničními Slováky jako s přirozenou součástí širší etnické komunity (tj. slovenského etnika) a také částečně jako s přirozenou součástí širšího národního kolektivu (tj. slovenského národa).

Etnická úroveň spolupráce Slovenské republiky se zahraničními Slováky je navíc jasně formulovaná v Ústavě Slovenské republiky,²¹ a to v části: Hlava I. Čl. 7a „*Slovenská republika podporuje národné povedomie a kultúrnu identitu Slovákov žijúcich v zahraničí, podporuje ich inštitúcie zriadené na dosiahnutie tohto účelu a vzťahy s materskou krajinou*“.

²⁰ <http://www.uszz.sk/sk/> (25. 1. 2015).

²¹ Legislativní podobou „krajanské“ problematiky se nezabývá mnoho prací. Výjimkou je práce: HALÁSZ, I.: *Krajania a tzv. krajanské zákony na ich podporu v strednej Európe*. Praha: Univerzita Karlova, Právnická fakulta, 2014.

Do jaké míry je v tom obsažena úroveň národní kolektivity, tedy do jaké míry jsou zahraniční Slováci (v taxonomii: etnikum, národ, stát) považováni za přirozenou součást národního kolektivu, který má svůj vlastní stát (Slovenskou republiku) není sice v ústavě explicitně vyjádřeno. Vyplyvá to však z dalších dokumentů hovořících o tom už konkrétně.

Kategorii *státního občanství* Slovenské republiky lze v souvislosti s kategorií *zahraniční Slovák* formulovat následovně: kategorie *státního občanství* Slovenské republiky je jasně daná stanoveným procesem při udělování státního občanství SR, přičemž etnická či národní příslušnost není de jure žádnou podmínkou či limitem k udělení tohoto občanství. Zaručuje to další pasáž Ústavy Slovenské republiky, a to čl. 12 (3): „Každý má právo slobodne rozhodovať o svojej národnosti. Zakazuje sa akékoľvek ovplyvňovanie tohto rozhodovania a všetky spôsoby nátlaku smerujúce k odnárodňovaniu!“

Zahraniční Slovák může být (může se stát) zároveň také občanem Slovenské republiky, což mj. zároveň znamená, že občan Slovenské republiky, který se dlouhodobě zdržuje mimo hranice Slovenska, může být veden v kategorii *zahraniční Slovák*. Z hlediska formálního (registračního) to znamená, že takový zahraniční Slovák může vlastnit vedle cestovního pasu Slovenské republiky taktéž průkaz (osvědčení) zahraničního Slováka (požádá-li o to). O průkaz (osvědčení) zahraničního Slováka může samozřejmě požádat také ten, kdo sice není občanem SR, ale prokáže, že někdo z jeho předků „se považoval“ za Slováka a lze to doložit dokumentačně²² (zpravidla rodný list; uvažovalo se o hodnověrném svědectví slovenského původu: znovu se takové úvahy objevují, jak se tom zmínili v diskuzi představitelé Úradu pre Slovákoch žijúcich v zahraničí). Tato procedurální záležitost vyplyvá ze zákona 474/2005 Z.z. o Slovákoch žijúcich v zahraničí.²³

²² Podmínky k získání osvědčení o „slovenskosti“ podle § 7 zákon stanovuje: „(1) Postavenie Slováka žijúceho v sa na účely uplatnenia si práv alebo výhod ustanovených osobitnými zákonmi pre Slovákov žijúcich v zahraničí preukazuje osvedčením, ktoré vydáva úrad. (2) Osvedčenie možno vydať na základe písomnej žiadosti osobe, ktorá (a) spĺňa podmienky podľa § 2 písm. a) prvého bodu alebo druhého bodu, (b) nebola právoplatne odsúdená za úmyselný trestný čin alebo za čin, ktorý je podľa zákonov Slovenskej republiky úmyselným trestným činom, (c) nevykonáva činnosť poškodzujúcu záujmy Slovenskej republiky. (3) Slovenská národnosť sa preukazuje úradným dokladom potvrdzujúcim túto skutočnosť, ktorým je najmä rodný list alebo krstný list, výpis z matriky, osvedčenie o štátnom občianstve alebo osvedčenie o trvalom pobyte žiadateľa, ak obsahuje zápis o národnosti podľa práva štátu, ktorého orgán osvedčenie vydal. (4) Národné povedomie sa preukazuje vyhlásením žiadateľa o výsledkoch jeho verejnej činnosti, ktoré preukazujú jeho národné povedomie, alebo písomným svedectvom krajskej organizácie pôsobiacej v mieste jeho pobytu, a ak taká nie je, písomným svedectvom aspoň dvoch Slovákov žijúcich v zahraničí, ktorí majú pobyt v tom istom štáte ako žiadateľ. (5) Splnenie podmienky podľa odseku 2 písm. b) sa preukazuje výpisom z registra trestov nie starším ako šesť mesiacov a obdobným potvrdením vydaným príslušným orgánom štátu, ktorého je žiadateľ občanom alebo v ktorom má žiadateľ pobyt. (6) Žiadosť podáva žiadateľ na úrade alebo v zahraničí na zastupiteľskom úrade, alebo na konzulárnom úrade Slovenskej republiky (ďalej len zastupiteľský úrad) v štáte pobytu žiadateľa. (7) K žiadosti je žiadateľ povinný priložiť doklady, potvrdzujúce splnenie podmienok podľa odseku 2. (8) O žiadosti rozhoduje úrad do 60 dní odo dňa doručenia žiadosti, ktorá obsahuje všetky náležitosti podľa tohto zákona a všeobecného predpisu o správnom konaní. (9) Ak úrad žiadosti vyhovie, vydá žiadateľovi osvedčenie; osobitné správne rozhodnutie sa nevydáva. Ak o to žiadateľ požiada, úrad mu doručí osvedčenie prostredníctvom zastupiteľského úradu v mieste pobytu žiadateľa.“ Zákon také presne stanovuje, jaké formální náležitosti musí osvědčení obsahovat, na jakou dobu se vydává atd.

²³ Zákon definuje základní pojmy následovně: „Na účely tohto zákona sa rozumie:

a) *Slovákom žijúcim v zahraničí* osoba, ktorá nemá trvalý pobyt na území Slovenskej republiky a 1. je štátnym občanom Slovenskej republiky, alebo 2. nie je štátnym občanom Slovenskej republiky, ale uchováva si národné povedomie, a on alebo jeho predok v priamom rade má slovenskú národnosť, b) *národným*

Je třeba podtrhnout, že v tomto zákonu je zdůrazněna role Vlády Slovenské republiky, a to v tom smyslu, že vláda určuje východiska a zásady „starostlivosti o zahraniční Slováci“, k čemuž používá tyto nástroje: 1. mezinárodní smlouvy, 2. vyznamenávání významných krajanů. Vláda SR každoročně předkládá Národní Radě SR zprávu za předcházející kalendářní rok (a to 1. září) o poskytnuté státní podpoře Slovákům v zahraničí spolu s návrhem programu státní starostlivosti o krajany na příští období včetně financí z rozpočtu.

Existuje tak celá řada podnětů pro situaci v ČR. Detailnější rozbor inspirativních podnětů slovenské migrační politiky však přesahuje možnosti tohoto příspěvku. Nicméně situace na Slovensku je dobrým zrcadlem pro úvahy na dané téma v českém prostředí.

povedomím aktívne prejavy hlásenia sa k slovenskému národu a k hodnotám, ktoré reprezentujú slovenský jazyk, slovenské kultúrne dedičstvo a tradície, c) *štátnou podporou Slovákov žijúcich v zahraničí* systém opatrení Slovenskej republiky zameraných na podporu národného povedomia a kultúrnej identity Slovákov žijúcich v zahraničí, na podporu ich inštitúcií zriadených na dosiahnutie tohto účelu a na podporu vzťahov medzi Slovenskou republikou a Slovákmí žijúcimi v zahraničí.“